

The background of the cover is a dark blue color. It is overlaid with a complex, abstract pattern of gold-colored lines. These lines form various geometric shapes, including rectangles, squares, and irregular polygons, some of which are interconnected to create a maze-like or circuit-like appearance. The lines vary in thickness and are scattered across the entire surface, creating a textured, modern aesthetic.

Nicolas Maslowski
Jiří Šubrt a kol.

Kolektivní paměť
K teoretickým otázkám

KAROLINUM

Kolektivní paměť

K teoretickým otázkám

Mgr. D.E.A. Nicolas Maslowski, Ph.D.,

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.,

a kol.

Recenzovali:

doc. PhDr. Adela Kvasničková, Ph.D.

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Vendula Kadlečková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Nicolas Maslowski, Jiří Šubrt a kol., 2014

Tato kniha byla zpracována v rámci řešení projektu

GAČR 13-29861P - Vejít do kolektivní paměti,

řešeného na FHS UK v Praze.

ISBN 978-80-246-2689-5

ISBN 978-80-246-2696-3 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvodem (<i>Nicolas Maslowski, Jiří Šubrt</i>)	7
I. Obecné teorie kolektivní paměti	13
Maurice Halbwachs, koncept rámců paměti a kolektivní paměti (<i>Jiří Šubrt, Nicolas Maslowski, Štěpánka Lehmann</i>)	15
Soudobé teorie sociální paměti (<i>Jiří Šubrt, Nicolas Maslowski, Štěpánka Lehmann</i>)	31
Paměť a historické vědomí očima historika (<i>Miroslav Hroch</i>)	46
II. Od národa ke kolektivní paměti	67
Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky (<i>Nicolas Maslowski</i>)	69
Kolektivní paměť a národní identita (<i>Žuzana Kubišová</i>)	82
III. Instituce a média kolektivní paměti	113
Paměť jako objekt teoretické analýzy či jako objekt manipulace (<i>Jan Horský, Jan Tuček</i>)	115
Památná místa: Místa paměti ve vlastním (tj. topografickém) smyslu slova (<i>Eduard Maur</i>)	141
Vzpomínáme na vzpomínku: Kultura vzpomínání jako překlad a trvání (<i>Václav Smyčka</i>)	155
Přepisování paměti (<i>Tomáš Dvořák</i>)	170

IV. Kolektivní paměť, sociální a kulturní trauma	177
Různá nahlížení na kolektivní paměť; koncept sociálního traumatu jako jeden z aktuálních přístupů (<i>Marcel Tomášek</i>)	179
Vynalezená a nalezená minulost: nástin sociologie kulturního traumatu (<i>Csaba Szaló, Eleonóra Hamar</i>)	195
V. Narativita a identita	211
Paměť a narativita (<i>Jakub Mlynář</i>)	213
Auto/biografie, sociologie a kolektivní paměť (<i>Olga Šmídová-Matoušová</i>)	236
Vztah paměti a identity v soudobé sociologii (<i>Jakub Mlynář</i>)	257
Závěrem (<i> Jiří Šubrt, Nicolas Masłowski</i>)	277
Literatura	285
Autoři	316

Úvodem

Nicolas Maslowski, Jiří Šubrt

Paměť je bezpochyby jednou ze základních vlastností lidství a základem kontinuity naší existence. Po dlouhou dobu byla otázka paměti spojována především se specifickou schopností lidských jedinců uchovávat ve vědomí minulé děje, zkušenosti a znalosti. Lidé od nejstarších dob toužili tuto schopnost zdokonalovat a posilovat. Proto byly už kdysi dávno vyvinuty zvláštní postupy, které měly „umění paměti“ rozvíjet a napomáhat mu. Jedna z praktikovaných technik byla založena na představě o ukládání zapamatovaného na určitá imaginární místa, která mohla být spojována s představou voskových tabulek na psaní nebo budov s mnoha místnostmi [Draaisma 2003, Spence 1985]. S reflexí paměťových procesů se setkáváme již v antické filosofii. Platón hovoří o paradoxu paměti, která dokáže v duši zpřítomnit věci, které přítomny nejsou. Aristotelés uvažuje o paměti, jež se liší od prosté imaginace tím, že obsahuje časovou stopu něčeho, co se odehrálo v minulosti [Dosse 2001: 15]. Francouzský historik Jacques Le Goff, zabývající se historickou pamětí, rozlišuje v jejím vývoji pět etap: 1. etnickou paměť, existující ve společnostech bez písma; 2. rozmach paměti od pravěku po starověk spojený s vývojem od ústní podoby k písmu; 3. středověkou paměť udržující v rovnováze tradici ústní a písemnou; 4. pokroky psané paměti od 16. století do dneška; 5. zvýšený zájem o paměť, charakteristický pro současnost [Le Goff 2007: 70–71].¹ V oblasti humanitních a společenských věd věnovaly zpočátku pozornost paměti především filosofie, psychologie a historie; sociologie stála v tomto ohledu po jistou dobu stranou. Poté, co však byl díky přínosu francouzského teoretika Maurice Halbwachse vyvinut kon-

1 Le Goff [2007: 71] přiznává, že jeho klasifikace je inspirována přístupem Andrého Leroi-Gourhana (1964–1965), jenž dějiny kolektivní paměti rozdělil na pět období: 1. období ústního předávání, 2. období písemného předávání s obsahy a rejstříky, 3. období lístků, 4. období kancelářských strojů a 5. období elektronického třídění.

ceptuální rámec pro zachycení tohoto fenoménu v sociální perspektivě, se sociologický kategoriální aparát stává významnou – a lze dokonce říci nezbytnou – součástí dalšího bádání.

Zájem o toto téma narůstá od druhé poloviny 70. let 20. století, což mělo a má své podstatné důvody. Badatelé si začali uvědomovat, že prožívají dobu zániku živých vzpomínek na těžké zločiny a katastrofy 20. století, spojenou s postupným odchodem generací těch, kteří byli jejich svědky. Francouzský historik Paul Veyne vidí v nárůstu pozornosti věnované historii a paměti reakci na mizející náboženské citění, jehož uprázdněné místo je obsazováno vyprávěním a mýty o minulosti [Veyne 2008–2009: 16]. Je to ale také reflexe stavu evropské kultury, diskuse o moderně a postmoderně a posléze transformační procesy ve střední a východní Evropě, co zvýšilo senzitivitu vůči této problematice. Nezanedbatelný je ovšem i vliv nových elektronických médií a výzkum v oblasti umělého intelektu.

Hluboké společenské přeměny jsou vždy spojeny s problémy konfliktních interpretací minulých událostí, od kterých je odvíjena legitimita soudobých procesů. V našem prostředí se podstatnou příčinou výzkumné orientace na téma paměti stávají politické události a sociální změny, ke kterým došlo v průběhu 20. století, a spolu s nimi potřeba připomenout některé zamlčované děje a aktéry, přehodnotit předchozí interpretace minulosti a doplnit mezery v historickém vědomí. Výrazným impulsem přispívajícím k rozvoji diskusí na toto téma je evropská integrace, aktualizující problematiku odlišných pamětí obyvatel starého kontinentu, kteří musejí žít pohromadě navzdory tomu, co se mezi nimi v minulosti odehrálo. Přestože živé vzpomínky zanikají spolu s generacemi jejich aktérů, ozvěny dávných událostí přetrvávají a jsou nadále součástí vědomí dnešních lidí.

Také role intelektuálů a umělců nemůže být posuzována jen na základě jejich činnosti v průběhu života. Často je mnohem důležitější, jak vypadá percepce a výklad zanechaného díla po jejich smrti, tedy místo, které má jejich odkaz v paměti společnosti a odborné veřejnosti. Některé postavy ze společenského povědomí mizí i se svými myšlenkami, zatímco povědomí o jiných autorech zaznamenává neočekávané návraty a znovunalézání. To byl ostatně také případ Maurice Halbwachse. Po jeho tragické smrti v koncentračním táboře se mohlo zdát, že jeho jméno postupně zmizí z akademických referencí; autorovi konceptů „sociálních rámců“ paměti a „kolektivní paměti“ hrozil paradoxně pád do zapomnění. Došlo však k tomu, že byl opakovaně znovuobjevován; v 70. letech badateli jako Victor Karady (který se v té době zabýval problematikou

sociálních tříd), později – v souvislosti s nárůstem zájmu o téma paměti – Gerardem Namerem a mnoha dalšími, kteří k tomuto fenoménu obraceli a obracejí pozornost. Halbwachsovy ideje zaznamenaly velký návrat nejprve v rámci francouzského myšlení, později – v souvislosti s tematikou vzpomínání na traumatizující události 20. století a soudobé dějiny – pronikly do celosvětového kontextu.

Předkládaná kniha je výsledkem badatelské práce spojené s první etapou výzkumného projektu GAČR orientovaného na tematiku prozopografické literatury.² V něm se objevila potřeba zasadit sledovanou problematiku do širšího kontextu rámců, jež nabízejí soudobé teoretické koncepce paměti. Jsou to koncepce, které se rozbíhají do širokého spektra přístupů, jež před výzkumníky otevírají různorodé perspektivy. Týmovou práci na této knize jsme proto orientovali podle určitých domén, které příslušné předmětné pole strukturují. Kromě obecných teorií kolektivní paměti (kapitoly autorů: Maslowski, Šubrt, Lehmann, Hroch), jsme se zaměřili na souvislost mezi problematikou paměti, národů a nacionalismu (Maslowski, Kubišová), instituce kolektivní paměti (Horský, Tuček, Maur, Smyčka, Dvořák), paměť v kontextu společenského a kulturního traumatu (Tomášek, Hamar, Szaló) a na přístupy spojené s analýzou vztahu mezi identitou a narativitou (Mlynář, Šmídová).

První část knihy začíná kapitolou, která je věnována úloze Maurice Halbwachse (autory jsou Šubrt, Maslowski, Lehmann). V ní je mj. připomenuto, jakým způsobem byla rekonstruována Halbwachsova nedokončená kniha o kolektivní paměti, jež vyšla v poválečné Francii postupně ve třech různých verzích. Vliv Halbwachse na další vývoj úvah o paměti je – jak ukazují následující pasáže knihy – zásadní (připomeňme, že např. souvislost, kterou našel mezi kolektivní pamětí a náboženstvím, je pro některé badatele v oblasti humanitních věd relevantní a inspirující dodnes). V navazující kapitole (opět Šubrt, Maslowski, Lehmann) jsou postupně přiblíženy další dominantní teoretické přístupy. Je to koncepce míst paměti Pierra Nory, idea „práce paměti“ Paula Ricœura, teorie kulturní paměti Jana Assmanna, systémová perspektiva a teorie orientovaná na uplatňování mezinárodní perspektivy. Závěr první části knihy patří Miroslavu Hrochovi a jeho originální úvaze, v níž je zdůrazněno, že historické vědomí a paměť jsou důležitými integračními elementy. Autor si všímá toho, jak současná globalizace transformuje sociální vztahy z prostorového hlediska, a zároveň se snaží vidět problém paměti

2 Jedná se o projekt GAČR č. 13-29861P – Vejit do kolektivní paměti: sociální konstrukce uznání v českých a slovenských národních prozopografických publikacích – řešený na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

a historického vědomí v kontextu proměňujících se vztahů mezi současností a minulostí.

Druhá část publikace propojuje otázku kolektivní paměti s problematikou národů a nacionalismu. Maslowski se věnuje ve své kapitole tématu politiky paměti ve vztahu k národům v období moderny a pozdní moderny. Všimá si toho, jaké funkce a úlohy tento nástroj plní, a zdůrazňuje zejména zkušenost holokaustu, jež po druhé světové válce vedla k nastolování nových otázek morálního charakteru. Zuzana Kubišová zachycuje ve svém textu kolektivní paměť jako klíčový prvek etnické sebeidentifikace a konstrukce národní identity.

Třetí část práce je zaměřena na instituce kolektivní paměti a komunikaci ve smyslu obecně praktikovaných, schvalovaných a předávaných způsobů jednání a vztahů. Horský a Tuček se ve své kapitole orientují na kontext kulturní paměti, v jehož rámci se stává klíčovým proces formování a přisuzování kulturního významu jednotlivým věcem, který se mnohdy stává předmětem nejrůznějších manipulací. Eduard Maur se zaměřuje na místa paměti, přičemž zvláštní pozornost věnuje zejména tomu, jak se paměťovým symbolem a zároveň i médiem stává krajina. Václav Smyčka navrhuje pro porozumění paměti užít metaforu překladu, neboť nahlédnout na minulou událost dnešními očima je podobné jako číst starý text pohledem a se zkušeností dnešního čtenáře. Tomáš Dvořák analyzuje proměny paměti v souvislosti s vývojem a změnami komunikačních technologií a technik.

Specifická oblast zkoumání procesů na úrovni kolektivní paměti je dnes spojena s koncepcí kolektivního traumatu na sociální a kulturní úrovni. Marcel Tomášek v tomto kontextu rozpracovává koncepci, v jejímž rámci se snaží jednotlivé souvislosti paměti a traumatu systematicky uspořádat. Csaba Szaló a Eleonóra Hamar zkoumají téma kulturního traumatu zejména s ohledem na pojetí Jeffreyho Alexandera, v němž je uvedena problematika spojena s otázkou schopnosti či neschopnosti zasadit prožitou minulost do jistých narativních rámců tak, aby určitá bolestná zkušenost mohla být vědomě zpracována a analyzována.

Poslední část knihy je věnována narativitě, autobiografii a identitě. Autory jednotlivých kapitol jsou Jakub Mlynář a Olga Šmídová-Matoušová. Obrat k vyprávění (*narrative turn*), k němuž došlo v devadesátých letech, vede k analýze paměti skrze strukturu vyprávění, a to zejména s cílem pochopit, jakým způsobem se utváří identita. To dává výzkumu v oblasti interpretativní sociologie novou dimenzi a vede k tzv. „biografickému obratu“ a s ním spojenému vývoji nových výzkumných přístupů.

Zorientovat se v teoretických představách a koncepcích paměti, které se dnes v oblasti humanitních a sociálních věd uplatňují, není jednoduché. Stačí připomenout, že sama paměť je v nich spojována s řadou adjektiv. Hovoří se o paměti „kolektivní“, „sociální“, „historické“, „historicko-sociální“, „kulturní“ aj. Setkáváme se tu s přístupy, které mají své kořeny ve filosofii, historii, psychologii a sociologii. Jednotlivé koncepce jsou zakotveny v rozdílných paradigmatech a směrech teoretického myšlení. Snaha soustředit a zpřehlednit tyto přístupy v rámci jedné publikace byla jedním z motivů, které daly vzniknout této knize. Nezbyvá než si přát, aby její četba byla pro čtenáře přínosná a inspirující, a aby v ní našli orientaci, která je provede bludištěm současného přemýšlení o paměti lidských společenství a kolektivit.

I. Obecné teorie kolektivní paměti

Maurice Halbwachs, koncept rámců paměti a kolektivní paměti

Jiří Šubrt, Nicolas Maslowski, Štěpánka Lehmann

Tématu paměti je v perspektivě sociálních a humanitních věd věnována pozornost zhruba od 20. let 20. století. Už před tím se paměť stala tématem filosofie Henriho Bergsona, jejíž vliv byl v prvních desetiletích 20. století stále velmi živý a výrazný. Historik umění Aby Warburg v té době vytváří svůj *Mnemosyne Atlas*, aby s jeho pomocí odhalil základní kontury kulturní paměti lidstva. Ve Francii se ve stejné době objevuje idea sociologického přístupu k paměti, u jejíhož zrodu stál francouzský sociolog Maurice Halbwachs.

Východiska Halbwachsovy badatelské práce

Halbwachse je možné nahlížet jako jednoho z předních žáků a následovníků Émila Durkheima. V časopisu *L'Année sociologique* začal Halbwachs publikovat v r. 1904. Doklad o tom, nakolik se snažil prohloubit a rozvinout durkheimovský způsob sociologického myšlení, představují jeho knihy *Les cadres sociaux de la mémoire* [1994 (1925)], *Les origines du sentiment religieux chez Durkheim* [1925], *Les causes du suicide* [1930], *La morphologie sociale* [1970 (1938)]³. Victor Karady je názoru, že Halbwachs je svým způsobem hlavním Durkheimovým pokračovatelem [Karady 1972: 21]. Byla to ale zároveň také badatel, který rozvinul a rozpracoval svá vlastní témata, ke kterým patří např. problematika sociálních tříd a a především právě téma paměti.

Spektrum Halbwachsových odborných zájmů bylo poměrně široké. Inspirován A. Quételetem, zabýval se statistikou, dále ekonomikou, de-

3 Ale také Halbwachs, Maurice. 1918. „La doctrine d'Émile Durkheim.“ *Revue philosophique*: 353–411.

mografií, psychologii a sociální psychologii [1938]. Věnoval pozornost postavení dělnické třídy („Les besoins et les tendances dans l'économie sociale“ [1905a], „Remarques sur le problème sociologique des classes“ [1905b], *La classe ouvrière et les niveaux de vie* [1913], *L'Évolution des besoins dans les classes ouvrières* [1933], *Classes sociales et morphologie* [1972]). Ve své badatelské práci používal kvantitativní výzkumné metody. Byl profesorem na Štrasburské univerzitě a na pařížské Sorboně. Za druhé světové války byl v souvislosti s odbojovou činností syna Pierra zatčen gestapem. V r. 1945 zemřel v Buchenwaldu.

Halbwachsův přístup k otázce paměti nese stopy vlivu dvou jeho významných učitelů. Tím prvním byl Henri Bergson, k jehož studentům patřil v době studií na liceu. Poté, co ukončil univerzitní studia, se Halbwachs přeorientoval na durkheimovskou sociologii [Halbwachs 1918]. Halbwachs věnoval problematice paměti několik prací. První z nich je kniha *Les cadres sociaux de la mémoire* [1994 (1925)]. Koncem třicátých let použil poprvé pojem „kolektivní paměť“, a to v článku nazvaném „La mémoire collective chez les musiciens“ [1939]. Z roku 1941 pochází studie *La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte* [1941]. Posledním nedokončeným dílem je pak *La mémoire collective* [2009 (1950, 1968, 1997)].

V Bergsonově filosofickém systému hraje paměť, jak známo, jednu z klíčových rolí. Při analýze vnitřních, duševních dějů považuje tento filosof za klíčové jejich trvání (*durée*). Často uváděným příkladem trvání je melodie. *Díky paměti se mohou jednotlivé tóny, které vnímáme, pospojovat a my můžeme melodii slyšet.* Určitý duševní stav se podle Bergsona mění už jenom tím, že trvá, neboť přítomný okamžik je vždy bohatší o vzpomínku na okamžik předchozí [Bergson 1919: 12]. Tato vzpomínka je tedy oním prvkem, jímž trvání získává nový kvalitativní odstín, který tu v minulosti nebyl, a paměť se tak stává předpokladem vědomí, trvání a času.

Vnitřní trvání je kontinuální ustavičným životem paměti, jež prodlužujíc minulost, přivádí ji do přítomnosti. U Bergsona i hmota a především živá hmota má svou paměť, tj. svou historii, tradici, stále vláčenou s sebou, stále působící, a právě tak každé individuální psychické já navíjí stále na sebe svou minulost (jako lavina na sebe navíjí stále nový a nový sních) a je jí v každém přítomném okamžiku zatíženo. „Všude, kde něco žije,“ říká Bergson [ibid.: 31], „leží otevřená protokolní kniha, do níž se zapisuje čas.“ Paměť je předpokladem vědomí, trvání a času. Díky ní jsme sami sebou a rozumíme věcem kolem sebe.

Lidský život je podle Bergsona [2003] spojen s neustálým vytvářením vzpomínek. V naší mysli však tyto vzpomínky nevystupují všechny naráz, nýbrž selektivně, v jistém výběru. Bergson tuto selektivitu zdůvodňuje

praktickým zřetelem a užitečností; vzpomínka je aktualizována tehdy, jestliže se v dané situaci takřkajíc hodí. A to převážně proto, že může jako zkušenost posloužit v řešení současných, resp. budoucích problémů. Bergson si zároveň všimá i určitých extrémů. Jedním je život orientovaný výhradně na minulost a vzpomínky, jež přítomné a budoucí ignoruje; jiným je zúžení perspektivy pouze na přítomnost. Pro Halbwachse byly tyto myšlenky inspirativní, avšak pod Durkheimovým vlivem zaměřil svůj výzkumný zájem poněkud jiným směrem, na sociální realitu.

V případě Durkheima sehrála inspirativní úlohu zejména jeho teorie kolektivního vědomí. Halbwachs byl výrazně ovlivněn „sociologismem“ Durkheimovy školy, který chápal sociální skutečnost jako zvláštní, na jednotlivce nepřevoditelnou kvalitu. Sociální celek není podle tohoto názoru totožný s částmi, které jsou v něm obsaženy. Durkheim ostře kritizoval přístup svého současníka Gabriela Tarda, který založil výklad společnosti na studiu individuální psychiky. Durkheim zřetelně rozlišoval individuální a kolektivní úroveň vědomí. Seskupováním a kombinováním individuálních vědomí vzniká něco nového: „Skupina myslí, cítí, jedná zcela jinak, než by jednali její členové, kdyby byli osamoceni.“ [Durkheim 1926: 136] Fakt společného kolektivního vědomí nelze vyložit na základě poznatků o individuální psychice.

S pojmem kolektivního vědomí se setkáváme ve všech významných Durkheimových pracích: *De la division du travail social* [2007(1893)], *Les règles de la méthode sociologique* [1926 (1895)], *Le suicide* [1897], „Représentations individuelles et représentations collectives“ (*Revue de métaphysique et de morale* [1898]), *Les formes élémentaires de la vie religieuse* [1912 (2002)]. Halbwachsovův pozdější koncept kolektivní paměti je v souladu právě s tímto Durkheimovým pojetím kolektivního vědomí.

Rámce paměti

V Halbwachsově teoretickém díle hraje významnou roli teze o sociální podmíněnosti paměti. Paměť se konstituuje, funguje a reprodukuje v určitých sociálních rámcích, které jsou vytvářeny lidmi žijícími ve společnosti. V nich jsou naše vzpomínky zasazeny a zpracovávány, jimi je určena relevance toho, nač vzpomínáme.⁴ Podle Halbwachse vzpomínáme

4 J. Assmann [2001] poukazuje na afinitu mezi Halbwachsovým konceptem sociálních rámců a teorií analýzy rámců vyvinutou E. Goffmanem [1974] za účelem zkoumání organizace každodenních zkušeností. Halbwachsova analýza rámce vzpomínek je analogická ke Goffmanově analýze rámce zkušeností a používá obdobnou terminologii.

sice jako jednotlivci, ale činíme tak v referenčních rámcích, představujících organizaci vzpomínek danou společností.

Společnost a vzájemné sociální působení vytvářejí rámec, který umožňuje vzpomenout si, rozpoznat a lokalizovat vzpomínky. Bez této sociální lokalizace nejsme schopni vzpomínku nejen nalézt, ale ani ji jakkoli pojmově uchopit. K popisu této skutečnosti Halbwachs zavádí pojem „sociální rámce paměti“. Jedná se o „orientační body v prostoru a čase, historické, geografické, biografické, politické pojmy, běžnou zkušenost a známé způsoby nazírání“ [Halbwachs in: Kvasničková 2005: 35]. Právě v nich se paměť konstituuje, funguje a reprodukuje, v nich jsou fixovány a vyvolávány naše vzpomínky. Jimi je určena významnost toho, nač vzpomínáme.

Jedná se především o rámce jazykové, prostorové a časové povahy. Paměť, inteligence a individuální identity se utváří a dále formují školením ve skupině, v níž komunikace probíhá především prostřednictvím jazyka. Pravděpodobně nejdůležitějším paměťovým rámcem je jazyk. Když se snažíme lokalizovat vzpomínku pomocí orientačních bodů v naší paměti, činíme tak jako sociální bytosti? Abychom vzpomínku pochopili, používáme klíč, který není ničím jiným než sociálním rámcem, jenž je základem našeho současného vědomí. Podle Halbwachse jsou naše vzpomínky nutně rekonstrukcemi elementů z naší současné identity. Naše dnešní koncepce probouzejí starší vzpomínky, a ne naopak. A to všechno se opírá o jazyk – „jazyk je kolektivní funkce myšlení par excellence“ [Halbwachs 1994(1925): 68]. Halbwachs uvádí, že „každé slovo, jehož významu rozumíme, je provázeno vzpomínkou, a není vzpomínkou, jímž neodpovídají žádná slova“ [Halbwachs 1994(1925): 279]. Proto právě jazyková komunikace umožňuje výměnu a cirkulaci vzpomínek ve skupině, a tedy lokalizaci těchto vzpomínek v kolektivní paměti.

Čas a prostor mají význam pro sebereflexi skupiny a pro formulaci jejích cílů. Sociální skupiny, které se konstituují na bázi určitého společného vzpomínání, svoji minulost ochraňují a střeží. Důležité je v tomto směru jednak vědomí jedinečnosti, pramenící z diferenciací vzhledem k okolnímu světu, jednak vědomí identity, trvání v čase, které je pěstováno s péčí o zapamatované fakty a o jejich výběr. Souvislost mezi pamětí a strukturou společnosti ilustruje Halbwachs na příkladu středověkého feudálního systému, v němž postavení rodiny ve velké míře záviselo na tom, co ví o minulosti své i ostatních rodin, čímž paměť legitimizovala nárok na určitá privilegia, kompetence či funkce.

Sociální rámce ovšem nejsou neměnnými, jednou pro vždy danými strukturami. Halbwachs přisuzuje kolektivní paměti schopnost neustálé

rekonstrukce, tedy kontinuální reaktualizace referenčních rámců podle momentální situace [Halbwachs 1994 (1925): 279]. V žádné paměti není totiž minulost udržována jako taková, nýbrž v té podobě, kterou daná společnost v nějaké konkrétní době a v konkrétním sociálním rámci zachytila. Aby zůstala paměť živá, musí odpovídat aktuálním potřebám dané společnosti, proto musí být obraz minulosti stále znovu skládán v souladu s prioritami, zájmy a požadavky přítomnosti [Marcel – Martin – Mucchielli 1999: 59]. Nové události či změny přinášejí nový pohled na minulost, a tedy i její restrukturalizaci.⁵ Znamená to ovšem i to, že vzpomínky jsou vždy jen částí prožité skutečnosti a nejsou nikdy věrnou reprodukcí minulosti, nýbrž jsou pouhou její rekonstrukcí na základě zachycených fragmentů [Baron et al. 2006: 48].

Halbwachsova koncepce vysvětluje i proces zapomínání. Jestliže subjekt paměti vzpomíná na to, co bylo v určitém rámci, v určité přítomnosti rekonstruováno jako minulost, pak zapomíná na to, co v této přítomnosti takový rámec nemá. Pakliže přestaneme být členem určité skupiny, vzpomínky, které jsme s touto skupinou sdíleli, blednou, protože jim chybí vnější podněty. Zapomínání souvisí tedy se změnou nebo se zmizením příslušného rámce [Halbwachs 1994 (1925): 279]. Veškeré uvažování o paměti je tak zároveň uvažováním o zapomnění.

Halbwachs analyzuje sociální základy paměti na čtyřech rovinách: na úrovni rodiny, sociálních tříd, globální společnosti a náboženských

5 Na problém rekonstrukce obsahů paměti narazil ve zcela jiném myšlenkovém kontextu rovněž významný představitel symbolického instrakcionismu, americký filosof a sociolog George Herbert Mead. Východisko k Meadovým úvahám poskytuje titul jedné z jeho studií, jež nese název *Přítomnost jako locus reality*. Mead [1959: 1–31] v ní spojuje existenci reality pouze s přítomností. Lidé si sice mohou představovat něco z minulosti nebo budoucnosti, ale tyto jejich představy se odehrávají vždy jen v přítomnosti, jsou pouze předmětem myšlení, a jejich *locus* je tedy v mysli. Prává minulost stejně jako skutečná budoucnost jsou pro nás nedosažitelné jinak než skrze mysl v přítomnosti; jen tak jsme schopni přítomnost přesáhnout.

Mead v této souvislosti věnuje pozornost rekonstruktivní funkci myšlení ve smyslu, v jakém se tento problém objevuje v americké pragmatické filosofii: lidé v přítomnosti neustále mění své představy a významy, které spojují s minulostí a budoucností. Dochází k tomu v důsledku toho, že se objevují nové okolnosti, které to, co se stalo anebo pravděpodobně stane, staví do nového světla. Mead vysvětluje, že minulost je neodvolatelná v tom smyslu, že nemůžeme změnit nebo odčinit věci, které se již staly. Pokud však jde o jejich význam a to, jak jsou uloženy, vyvolávány a vybírány z paměti, je minulost odvolatelná a stejně hypotetická jako budoucnost [Mead 1936: 416].

V jedné ze svých knih na toto téma naráží i americký sociolog Peter L. Berger [1991: 56]. Zdravý rozum, říká tento autor, se může domnívat, že minulost je – na rozdíl od přítomnosti a budoucnosti – jednou pevně daná, stálá a neměnná, avšak není tomu tak. Minulost rekonstruujeme v našich vzpomínkách tak, aby byla v souladu s přítomností, s našimi nynějšími názory.

společenství. V oblasti rodiny je fungování kolektivní paměti obzvláště patrné. Každá rodina totiž reprodukuje pravidla a zvyky, které nezávisí na jejích jednotlivých členech a které existovaly před tím, než její současní příslušníci přišli na svět. Dochází tak k formování paměti potomků a k vytváření rodové kontinuity, v níž každý jednotlivec získává povědomí o tom, jak by měla vypadat role, kterou v rámci rodiny zastává.

I na úrovni sociální třídy má paměť v Halbwachsově pojetí funkci reprodukce. Konstruuje se totiž kolem vzpomínek, jež danou třídu posilují nebo utěšují, v závislosti na její momentální situaci. Společenská třída a socio-pracovní skupina jsou sice definovány profesí, ale děje se tomu tak mimo práci ve společenském životě, kde se tyto kolektivní paměti vyvíjejí. Dělnická třída vytváří svoji identitu na základě společného pocitu diskriminace ve vztahu k možnosti účastnit se na společenském rozhodování [Halbwachs 1955: 130–134].

Na rovině celospolečenské souvisí kolektivní paměť s materiálními formami života, např. se způsobem, jak lidé obývají zemi. V této souvislosti uvádí Halbwachs příklad města, jež je rozděleno na čtvrti odpovídající různým sociálním třídám či ekonomickým aktivitám. Prostorová organizace lidských sídel má podle něj vliv na strukturování reprezentací, jež si jednotlivé skupiny vytvářejí o nich samých, a tedy i na vznik kolektivních vzpomínek [Marcel – Martin – Mucchielli 1999: 59–60].

Vztahu kolektivní paměti a náboženství se Halbwachs věnoval zejména ve studii *Legendární topografie evangelí ve Svaté zemi* [1941]. Někteří Halbwachsovi následovníci [Danièle Hervieu-Léger 1993] dnes dokonce mají tendenci náboženství s kolektivní pamětí do značné míry ztotožňovat.

Vše, co vstupuje do paměti, každá osobnost, historický fakt atd. získává při tomto vstupu formu elementu (pojmu, symbolu, učení) systému idejí příslušné společnosti. Halbwachs v této souvislosti hovoří o obrazech vzpomínek. Obrazy vzpomínek souvisejí s určitým konkrétním časem a prostorem. Jsou tedy časově a prostorově konkrétní, i když mnohdy ne v přísně historickém a geografickém smyslu. Časovou dimenzi kolektivní paměti odráží kalendář a v něm uspořádaný systém svátků. Prostorově bývají vzpomínky zakotveny např. v tom, co reprezentuje domov: dům, vesnice, město, země. K prostoru náleží také určitý systém věcí a objektů. Skupina, která je nositelem této paměti, směřuje k tomu, vytvořit a zajistit si místa, která slouží k udržení vzpomínek.⁶ Tato místa

6 Tato Halbwachsova myšlenka se o několik desítek let později stala vůdčí idejí francouzského historika Pierra Nory a jeho projektu *Les lieux de mémoire* (1984–1992), k jehož zpracování sezval přední francouzské badatele.